

DOI: 10.21005/pif.2023.56.E-04

OLD RURAL CHURCH CEMETERIES WITHIN THE CONFINES OF THE CONTEMPORARY CITY OF SZCZECIN

DAWNE WIEJSKIE CMĘTARZE PRZYKOŚCIELNE W OBRĘBIE WSPÓŁCZESNEGO MIASTA SZCZECIN

Aleksandra Pilarczyk

dr inż.

Author's Orcid number: 0000-0002-7340-8774

West Pomeranian University of Technology in Szczecin, Poland
Faculty of Environmental Management and Agriculture, Department of Landscape Architecture

ABSTRACT

The aim of this article was to indicate the transformations that have occurred and continue to occur within the space of the old rural church cemeteries located within the contemporary administrative boundaries of the city of Szczecin. By combining source materials and documentation regarding the history of the discussed cemeteries with an analysis of their current state, it was possible to identify which components of their historical landscape have survived to the present day and what their significant values are. The research results showed that within the areas of the former church cemeteries, few traces of their former function have survived. However, as long as the church is in use, there is a chance to preserve remnants of this heritage, although inevitable transformations arising from contemporary users' needs are also occurring.

Key words: necropolises, rural church cemeteries, city landscape, green areas.

STRESZCZENIE

Celem niniejszego artykułu było wskazanie przemian, jakie zachodziły i nadal zachodzą w przestrzeni dawnych wiejskich cmentarzy przykościelnych znajdujących się we współczesnych granicach administracyjnych miasta Szczecin. Zestawienie materiałów źródłowych i dokumentacji dotyczących historii omawianych cmentarzy z analizą ich aktualnego stanu wykazało, które składniki historycznego krajobrazu tych miejsc przetrwały do obecnych czasów oraz jakie są ich istotne walory. Wyniki badań wykazały, że w obrębie terenów dawnych przykościelnych cmentarzy zachowały się nieliczne ślady dawnej funkcji. Dopóki jednak kościół jest użytkowany daje to szansę na zachowanie pozostałości spuścizny, chociaż jednocześnie nieuniknione są przeobrażenia wynikające z współczesnych potrzeb użytkowników.

Słowa kluczowe: nekropolie, wiejskie cmentarze przykościelne, krajobraz miasta, tereny zieleni.

1. INTRODUCTION

Characteristics of cemeteries, including their compositional layout and the unique sphere of symbolism and sacredness that surrounds them, make them recognizable features in the cityscape. Cemetery grounds, akin to urban public parks, constitute an essential part of the urban landscape, providing a wide range of ecosystem services such as improving air quality and mitigating the so-called "urban heat island" effect. Simultaneously, they possess undeniable aesthetic and recreational values (Sallay et al., 2023). The ongoing expansion and densification of cities contribute to various adverse phenomena, including the loss of quantity and quality of green spaces, a decrease in biodiversity, ecosystem degradation, and the detachment of humans from nature. These factors adversely affect both mental and physical health. Urban green spaces encompass not only parks, gardens, squares, green areas, and tree-lined avenues but also necropolises. The issue of cemeteries as a component of urban green infrastructure and recreational space is explored by various researchers (Długoński et al., 2022; McClymont et al., 2021; Sallay et al., 2022; Straka et al., 2022; Nordh et al., 2018; Nordh et al., 2017).

In the urban structure, cemeteries are classified in various ways due to their diverse origins, locations, sizes, and compositional forms. They can be considered as areas of public utility, areas of communal economy and services, or as part of municipal infrastructure. Distinct classifications categorize cemeteries as urban green areas with limited (controlled) access (Niemirski 1973), and from an ecological perspective, as biologically active areas. The Nature Protection Act (Act 2004) also designates cemeteries as a type of green area alongside parks, green spaces, allotment gardens, sports grounds, etc. According to Tanaś, necropolises fall under recreational areas, where recreation refers to the regeneration of mental strength through contemplation and engaging in passive forms of relaxation, such as strolling (Tanaś 2008; Rae 2021). Meanwhile, Szumański and Niemirski categorized cemeteries as primary green areas and divided them into three groups: burial cemeteries, cemetery-museums, and animal cemeteries. Burial cemeteries can be further subdivided into communal and denominational cemeteries, which are then classified as closed or open. Denominational cemeteries can also be located adjacent to a church or stand as independent sites (Niemirski, Szumański 2005). A more detailed classification of cemeteries was presented by Majdecki, who identified seven primary groups of cemeteries based on their type: burial cemeteries, war cemeteries, symbolic cemeteries, burial sites, urn cemeteries, special cemeteries (e.g., for animals), and a group of other cemeteries. Cemeteries subject to exhumation, as well as places remaining after the closure of old cemeteries, were categorized as symbolic cemeteries (Majdecki 1997).

In Szczecin, over 90 historical cemeteries have been identified, constituting a highly diverse group of objects in terms of their time of establishment, surface area, location, state of preservation, and the presence of high vegetation. Among them are former rural churchyard cemeteries located on the outskirts of the city, in districts that now mainly serve residential purposes. These former necropolises scattered throughout the city's spatial structure not only influence it but also visibly respond to this impact, contributing a particular character and a set of values that are not always adequately utilized or protected. The process of cemeteries' development, decline, and their subsequent adaptation to new functions is a natural consequence of the city's spatial development. The most appropriate approach to dealing with decommissioned cemeteries appears to be their preservation and maintenance as urban or neighborhood green spaces.

The aim of this article is to characterize the historical transformations and the current state of former rural churchyard cemeteries within the administrative boundaries of the city of Szczecin. It aims to identify their preserved landscape values and the potential these areas hold for the city and its residents.

2. MATERIALS AND METHODS

The paper presents the results of research on the history and current state of the areas where rural church cemeteries were incorporated into the administrative boundaries of the city of Szczecin over the centuries. The discussed objects comprise fifteen among over ninety former and still active

cemeteries in Szczecin. To conduct the research, the former rural church cemeteries currently located within the city limits were identified and located in the first place. Then, the historical transformations of the necropolises were examined based on the analysis of available archival documentation gathered in the municipal register of immovable monuments and the provincial register of monuments – cemetery cards (Grecki H. 1997), as well as publications by, among others, Frankiewicz (Frankiewicz 2003). To compare the current state with the gathered information and update the data, on-site visits were conducted, and a photographic inventory was carried out (Fig. 1-15). The catalog of all Szczecin cemeteries developed by the author in 2011 (Pilarczyk 2011 Ph.D. thesis) was updated in 2023 in the part concerning rural cemeteries. The paper also includes a compiled tabular summary of contemporary elements found in the discussed cemeteries (Tab. 1) and preserved historical elements (Tab. 2).

3. RURAL CHURCH CEMETERIES IN THE CITYSCAPE

3.1. Historical conditions of the establishment of church cemeteries

The first church cemeteries in Europe were established between the 6th and 8th centuries, and in Poland at the end of the 10th century (Tanaś 2008). The existence of church cemeteries was regulated by the Roman synod in 1059, granting these areas the status of holy fields or consecrated land, threatening excommunication to those who desecrated this place. In this document, it was ordered to leave a fenced space during the construction of churches, with a width of up to 60 steps, designated for burying the deceased (Szymiski, Dawidowski 2006, Zabłocka 1984). In 1512, the Gniezno synod ordered that cemeteries be fenced with walls, wooden fences, or surrounded by ditches to protect them from animals. Since the creation of church cemeteries, they have been centers of social life, public places like markets or judicial places. Thanks to the prohibitions recorded in the synod acts, we can learn about the ways in which the population used cemeteries, such as grazing cattle and pigs on cemeteries (Włocławek synod from 1568), drying bedding and washing dishes (Warmia synod from 1620), organizing markets and fairs on their grounds, and using them as thoroughfares (Kyiv synod from 1762). Mass graves dominated on medieval cemeteries, usually marked with a large cross (Tanaś 2008). For practical reasons, cemetery areas were usually devoid of trees. After their overcrowding, often every few decades, exhumation took place. In this way, small church cemeteries, sometimes still with a medieval layout, were used often until the 18th century, and some even in the 19th and 20th centuries (Zabłocka 1984; Burak, Okólska 2007; Sobczak 2003). At the end of the 18th century, doctors and secular authorities again criticized burials in churches and church cemeteries, explaining that they could pose a threat and be a source of plague outbreaks. The gradual secularization of burial places and sanitary reasons led to a complete reform of legal regulations regarding the burial of the deceased. The first decree prohibiting burials in church cemeteries was issued by Tsar Peter I in his edict of 1722, and in 1765, a resolution was issued in Paris banning further burials of the population in the city (Ariès 1992). The result of such decisions was the establishment of a large number of new communal cemeteries located outside the city limits by the mid-19th century. In rural areas, these processes were slowed down, which is why church cemeteries can still be found there to this day.

3.2. The rural church cemeteries in the area of Szczecin

Analyses of available conservation documentation and publications have indicated that there are currently approximately 92 cemeteries in the city of Szczecin. However, due to a lack of source materials, it cannot be ruled out that there were historically more cemeteries (Frankiewicz 2003). Among all cemeteries in Szczecin, 26 are classified as church cemeteries, 47 as evangelical, and others include monastery, hospital, military, Jewish, French, and various other types of cemeteries.

The analysis of the history of former suburban village cemeteries, now part of the districts of Szczecin, is particularly challenging, as historical sources providing information about them are much scarcer compared to materials concerning cemeteries in the oldest central parts of the city. In 1243, Szczecin received city rights. At the time of the city's foundation, the spatial structure of the settlement was already well developed, and this spatial arrangement was adopted and maintained.

In the vicinity of Szczecin, on both the right and left banks of the Oder, there were many rural settlements that served as the agricultural hinterland of the city. On the left bank, the more significant rural settlements included Krzekowo, Gumieńce, Pomorzany, Osów, Głębokie, Pilchowo, Warszewo, Gołęcino, Skolwin, and Stołczyn. On the right bank, these settlements concentrated along the roads leading to Gryfino, Stargard, and Goleniów, and they included villages such as Dąbie, Klęskowo, Płonia, Śmierdnica, Jezierzyce, and Wielgowo. Some of these settlements were established as early as the 10th century. In the late 12th and early 13th centuries, villages were granted by dukes to churches and monasteries in Szczecin and other locations. Over time, churches were built, accompanied by church cemeteries. It is noteworthy that these suburban villages have almost unchanged spatial structures and have survived into modern times, now constituting parts of the city (Białecki 1992).

In the 13th and 14th centuries, through founding and acquisitions, Szczecin gained additional land possessions, including, among others: the village of Pomorzany (1253), the islands of Międzyodrze and Lake Dąbie (1307), both Wikis (1319), the town of Police (1321), Niemierzyn and Smoleńcin (1332), Lubczynę, Podjuchy, Mścięcino (1338), and from the 13th century, the Cistercians of Szczecin obtained the surrounding Grabowo, Drzetowo, and Gołęcino. These former villages now constitute modern districts of Szczecin (Białecki 1992).

The rapid development of Szczecin, population growth, and deteriorating sanitary conditions in the city exacerbated the problem of the lack of burial places. An attempt to address this situation was made in 1773 by Frederick II, King of Prussia, who issued a rescript (later reiterated several times) prohibiting the burial of the deceased in churches and cemeteries within the city walls (*intra muros*). As a result of such decisions, there was a need to establish new cemeteries outside the city and to close down old cemeteries within the boundaries of Szczecin. Despite new legal regulations regarding burial practices, church cemeteries continued to be used, and they were only closed around the turn of the 18th and 19th centuries. Church cemeteries in suburban settlements remained in operation for much longer. Some of them were still in use in the first half of the 20th century, and a few even after World War II. For example, the church cemetery in the village of Płonia (No. 15) was in use until the 1920s, the church cemetery in Klęskowo (No. 13) probably remained active until the 1930s, and the church cemetery in the former village of Krzekowo on Szeroka Street (No. 6) was used until 1958 to bury Polish settlers. Some Szczecin cemeteries closed at the end of the 19th and the beginning of the 20th century are gradually being liquidated and transformed into city parks, while in the case of church cemeteries, they begin to serve as gardens.

In 1939, the Prussian government adopted a resolution to create the so-called Great Szczecin (*Großstadt Stettin*). By incorporating additional settlements, villages, and towns into the city's boundaries, Szczecin reached a total area of 460 km² (currently, the city occupies 300 km²). All villages and settlements along the Oder River were included: Żelechowo, Glinki, Stołczyn, Skolwin; western neighborhoods: Głębokie, Bezzecze, Krzekowo, Mierzyn, Pilchowo, Wołczkowo; southern areas: Pomorzany, Gumieńce, Kurów, Ustowo, Karwowo, Będargowo, Siadło Górne and Dolne, as well as settlements on the right bank from Dąbie to Kluczewko – the former village of Frauenhof (Białecki 1992).

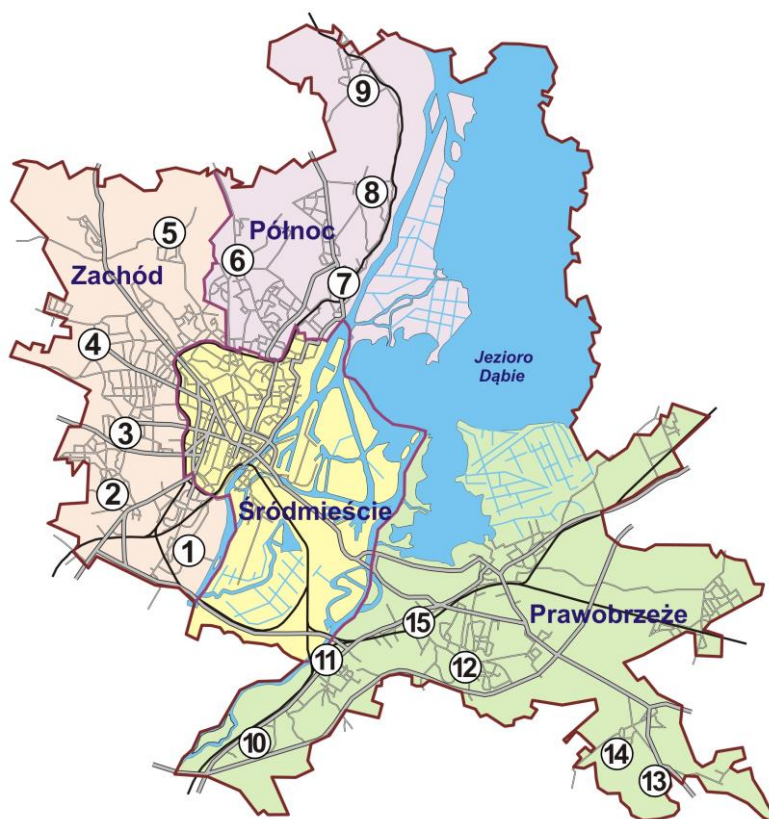
Since the end of the war, German cemeteries in Szczecin fell into ruin and were subject to vandalism. Over time, relevant regulations were issued, under which many German cemeteries were liquidated, and the land was leveled. For those located in the center of Szczecin and in densely built and inhabited parts of the city, actions were taken to liquidate them and transform the post-cemetery areas into parks and green spaces. Cemeteries located on the outskirts of the city were usually transformed later. On the majority of old cemeteries where green areas were organized after the war, almost no remnants of old tombstones and other cemetery objects have survived to this day. In the post-war period, thousands of tombstones were removed from German graves (Słomiński 2005), and those that remained were decaying. The current state of historical cemeteries in Szczecin is very diverse. Their usage and preserved cultural and natural values also vary.

4. RESEARCH RESULTS

4.1. Historical conditions

4.1.1. Location

Out of the fifteen former rural church cemeteries, nine are located on the left bank of Szczecin, and six on the right bank (Map. 1). The city has developed in all directions over the centuries, hence we can find remnants of rural cemeteries in practically every district located on the outskirts of the city. However, there are noticeable differences in the location of these necropolises on the left and right bank of the Oder River. The vast majority of burial grounds on the left bank are situated on the outskirts of the city, including the districts themselves. On the other hand, half of the rural cemeteries on the right bank are now located almost in the heart of the Zdroje (No. 15), Bukowe (No. 12), and Podjuchy (No. 11) districts

- 1 - The old churchyard of the village of Pomorzany, Włościańska street
- 2 - The old churchyard of the village of Gumieńce, Lwowska street
- 3 - The old churchyard of the village of Świerczewo, Świerczewska street
- 4 - The old churchyard of the village of Krzekowo, Szeroka street
- 5 - The old churchyard of the village of Osów, Miodowa street
- 6 - The old churchyard of the village of Warszewo, Szczecińska street
- 7 - The old churchyard of the village of Golęcino, Strzałowska street
- 8 - The old churchyard of the village of Stołczyn, Kościelna street
- 9 - The old churchyard of the village of Skolwin, Inwalidzka street
- 10 - The old churchyard of the village of Klucz, Bielańska street
- 11 - The old churchyard of the village of Podjuchy, Nikłowa street
- 12 - The old churchyard of the village of Śmierdnica, Nauczycielska street
- 13 - The old churchyard of the village of Płonia, Klonowa street
- 14 - The old churchyard of the village of Zdroje, Młodzieży Polskiej street.
- 15 - The old churchyard of the village of Zdroje, Młodzieży Polskiej street.

Map. 1. The location of old rural church cemeteries on the map of Szczecin

Mapa.1. Lokalizacja starych wiejskich cmentarzy przykościelnych na mapie Szczecina. Źródło: autor

4.1.2. Area

Rural church cemeteries, due to their specific location between village buildings, were generally small in size. The area of the analyzed objects varies from 0.13 to 0.51 hectares, with the only exception being cemetery No. 7 in the Golęcino district, which has an area of 2.8 hectares. The majority of them have an area smaller than 0.5 hectares, with the most numerous cemeteries ranging from 0.2 to 0.4 hectares. The smallest, with an area just over 1000 square meters, are cemeteries

No. 4, 5, and 11 (Fig. 1-15). The largest cemetery, No. 7, was expanded in the 1920s to its current size and was closed only in 1980.

4.1.3. The period of operation

The analyzed church cemeteries were mainly established along with the construction of the first church for a given village. Although the exact time of their establishment is often difficult to determine today, it mostly occurred during the medieval period from the 13th to the 15th century, with the highest frequency in the 13th century (these include cemeteries no. 2, 4, 5, 6). Two cemeteries were probably established in the 16th century (no. 8 and 9). It can also be assumed that the church cemetery for the village of Zdroje (Finkenwalde) was established in the 18th or 19th century, as an independent village founded in 1750. The period of operation of the cemeteries varies. The one with the shortest existence was probably cemetery no. 7, while the longest, for over six centuries, burials took place in five cemeteries: no. 4, 5, 6, 7, 13, and 15. Due to the changes in regulations described earlier, cemeteries located within the city and villages were extensively closed in the 19th and 20th centuries—almost all the discussed cemeteries were closed during this period. Moreover, with the development of villages on their outskirts, new cemeteries were established, often accompanied by the construction of chapels. Probably the earliest to be closed was the church cemetery in Świerszczewo no. 3, in the 17th century. Only two of the analyzed church cemeteries continued to operate after World War II - burials were conducted in the Krzekowo district (no. 4) until 1958, and in the Gołęcino district (no. 7) until the 1970s.

4.2. Current state

The current state of development of the former rural church cemeteries is presented in the following photos (Fig. 1-15) and Table 1, which includes information about the presence of contemporary objects and buildings on the discussed cemeteries. These include: modern graves; mission cross; figure of a saint, grotto, etc.; commemorative plaque; pavements; bench; bicycle rack; flower pots; informational board; contemporary decorative plantings; spontaneous greenery; extension to the church, e.g., an added sacristy; new church building; new building, e.g., a parish house; another object; cemetery commemoration. In most cases, these are typical elements found in the contemporary surroundings of an active church, providing amenities for the use of this space, and arising from the sacred function of the area around the temple. It can be assumed that over time, the number and variety of elements in contemporary equipment will increase. In general, there is an observable increase in the share of hardened surfaces at the expense of biologically active areas. The biologically active area includes lawns with a gradually decreasing share of plantings, especially trees. This is likely due to the belief in the difficulty of maintaining and caring for plantings. Currently, more visible trends include replacing older and deteriorated concrete surfaces with new cobblestone, which is more aesthetic and suitable for the character of the place. Personal observation indicates that the community's own activity and engagement in maintaining the church's surroundings are gradually decreasing. The more "green" church courtyards include mainly cemeteries no. 9 and 14, located farthest from the city center, where the character of the surroundings is still more rural. Another group consists of two abandoned cemeteries without a church building, no. 10 and 13, also extremely distant from the center of Szczecin. Here, we are dealing with processes of secondary succession, spontaneous overgrowth by self-sown trees, shrubs, and herbaceous plants, as well as general devastation and decay of these cemeteries, despite occasional efforts to clear them of wild vegetation and tidy up the gravestones. On the territory of cemetery no. 4, we also have a small lapidarium with stone tombstones. In the case of cemetery no. 3, there is no basis to expect the restoration of the sacred function to the ruins of the church and appropriate development of its surroundings. This is due to the very long time since the building ceased to function as a church (17th/18th century), its small size, and the nature of the current surroundings (a vast area of pavilions with services, shops, and warehouses, e.g., construction, auto parts; warehouses, and storage areas). At best, the entire area may be designated for residential development, and the former church repurposed for cultural purposes.

Fig. 1. The old churchyard at Włościańska Street.

Ryc. 1. Dawny cmentarz przykościelny wsi Pomorzany (1), ul. Włościańska. Powierzchnia 0,2 ha. Źródło: A. Pilarczyk

Fig. 2. The old churchyard at Lwowska Street.

Ryc. 2. Dawny cmentarz przykościelny wsi Gumieńce (2), ul. Lwowska. Powierzchnia 0,2 ha. Źródło: A. Pilarczyk

Fig. 3. The old churchyard at Świerzczewska Street.

Ryc. 3. Dawny cmentarz przykościelny wsi Świerczewo (3), ul. Świerzczewska. Powierzchnia - ha. Źródło: A. Pilarczyk

Fig. 4. The old churchyard at Szeroka Street.

Ryc. 4. Dawny cmentarz przykościelny wsi Krzekowo (4), ul. Szeroka. Powierzchnia 0,13 ha. Źródło: A. Pilarczyk

Fig. 5. The old churchyard at Miodowa Street.

Ryc. 5. Dawny cmentarz przykościelny wsi Osów (5), ul. Miodowa. Powierzchnia 0,15 ha. Źródło: A. Pilarczyk

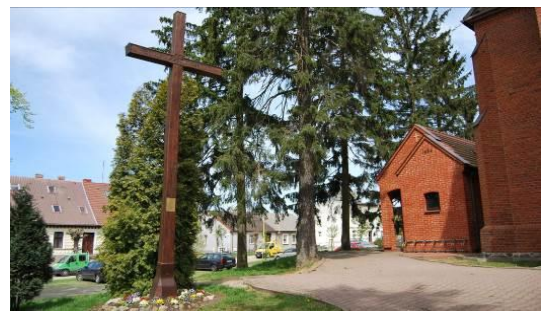

Fig. 6. The old churchyard at Szczecińska Street.

Ryc. 6. Dawny cmentarz przykościelny wsi Warszewo (6), ul. Szczecińska. Powierzchnia 0,25 ha. Źródło: A. Pilarczyk

Fig. 7. The old churchyard at Strzałowska Street.

Ryc. 7. Dawny cmentarz przykościelny wsi Gołęczyno (7), ul. Strzałowska. Powierzchnia 2,8 ha. Źródło:

Fig. 8. The old churchyard at Kościelna Street.

Ryc. 8. Dawny cmentarz przykościelny wsi Stółczyn (8), ul. Kościelna. Powierzchnia 0,4 ha. Źródło: A. Pilarczyk

Fig. 9. The old churchyard at Inwalidzka Street.

Ryc. 9. Dawny cmentarz przykościelny wsi Skolwin (9), ul. Inwalidzka. Powierzchnia 0,5 ha. Źródło: A. Pilarczyk

Fig. 10. The old churchyard at Bielańska Street.

Ryc. 10. Dawny cmentarz przykościelny wsi Klucz (10), ul. Bielańska. Powierzchnia 0,4 ha. Źródło: A. Pilarczyk

Fig. 11. The old churchyard at Nikłowa Street.

Ryc. 11. Dawny cmentarz przykościelny wsi Podjuchy, ul. Nikłowa (11). Powierzchnia 0,13 ha. Źródło: A. Pilarczyk

Fig. 12. The old churchyard at Kolorowych Domów Street.

Ryc. 12. Dawny cmentarz przykościelny wsi Kłęskowo (12), ul. Kolorowych Domów. Pow. 0,51 ha. Źródło: A. Pilarczyk

Fig. 13. The old churchyard at Nauczycielska Street.

Ryc. 13. Dawny cmentarz przykościelny wsi Śmierdnica (13), ul. Nauczycielska. Powierzchnia 0,3 ha. Źródło: A. Pilarczyk

Fig. 14. The old churchyard at Klonowa Street.

Ryc. 14. Dawny cmentarz przykościelny wsi Płonia (14), ul. Klonowa. Powierzchnia 0,31 ha. Źródło: A. Pilarczyk

Fig. 15. The old churchyard at Młodzieży Polskiej Street. Source: A. Pilarczyk

Ryc. 15. Dawny cmentarz przykościelny wsi Zdroje (15), ul. Młodzieży Polskiej. Pow. 0,32 ha.

Tab. 1. Contemporary elements of the development of the areas of old rural church cemeteries in Szczecin. Source: the author.

Contemporary objects	The numbering of cemeteries covered by the analysis														
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
contemporary graves	-	-	-	+	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-
missionary cross	+	+	-	+	+	+	+	+	+	-	- ^f	+	-	+	+
figure of a saint, grotto, etc.	+	+	-	+	+	+	+	+	-	-	+	-	-	-	+
memorial plaque	+	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-
pavements	+	+ ^a	+	+	+	+	+	+	+	-	+	+	-	+	+
bench	+	-	-	-	+	+	+	-	-	-	+	-	-	-	+
bike rack	-	+	-	+	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-
flower pots	-	+	-	-	+	+	-	-	+	-	+	-	-	+	-
information board	+	+	-	+	+	-	- ^d	+	+	-	-	-	-	-	+
contemporary decorative plantings	+	+ ^b	-	+	+	+	+	-	+	-	+	+	-	+	+
spontaneous greenery	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	+	-	-
church extension, e.g., added sacristy	+	+	-	-	+	+	+	+	+	-	+	+	-	+	-
new church building	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
new building, e.g., parish house, rectory	-	+	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+
other structure	-	-	-	+ ^c	-	-	+ ^e	-	-	-	+ ^g	-	-	-	+ ^h
cemetery commemoration	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

a - modern pavement replaced with a new one

b - over the course of 10 years, decorative greenery and old trees decreased

c - tombstone lapidarium; metal garage

d - informational plaque outside the cemetery area

e - cemetery well

f - cross outside the cemetery area

g - portable toilet

h - parking lot

4.2.1. Function

Based on the conducted analyses and field surveys, it has been determined that currently, the majority of former rural cemeteries in Szczecin continue to serve as church grounds—this applies to twelve out of the fifteen objects. However, their state of preservation and current development vary. In most cases, these are significantly transformed areas, supplemented with new building structures, such as rectory buildings, paved areas, and contemporary elements of small architecture like shrines, crosses, benches, etc. Two former necropolises have undergone degradation—both located on the Right Bank (no. 10 and 13). These are unused, undeveloped areas overgrown with spontaneously spreading self-sown vegetation, but still with clear boundaries and a few preserved elements, such as fragments of tombstones, edges of plots, foundation walls, and old trees. In the case of both no. 10 in Klucz and no. 13 in Śmierdnica, the churches did not survive; damaged during World War II, they were demolished after its end (Łuczak 2012). The cemetery area in the Świerczewo district (no. 3) has been developed—currently, there are no traces of it. On the other hand, the inactive cemetery with contemporary graves in Golęcino (no. 7) is very well preserved, having operated for 35 years after the end of World War II and is still visited today.

4.2.2. The condition of individual components of historical cemeteries

The majority of the examined objects still have clearly defined boundaries, except for the aforementioned cemetery No. 3, the area of which was completely built up in the post-war period. Alongside boundaries, churches are the next most enduring historical component, with thirteen analyzed necropolises preserving them. In the group of most durable elements, historical fences and old trees

are also included. Fragments of original fencing walls or their foundations, sometimes remnants of gates, can be found today on eleven church cemeteries, and valuable old trees have been preserved in twelve objects. Only a few pre-war tombstones or their fragments are still present in six cemeteries. Unfortunately, former necropolises have completely lost their characteristic compositional layout. Both the former layout of cemetery paths and the arrangement of quarters are now completely indecipherable for the vast majority of the analyzed objects. The former layout of paths can still be discerned only in two cemeteries (No. 4 and 7), and the historical arrangement of quarters remains partially visible only on the cemetery in the Krzekowo-Bezrzecze district (No. 4) (Tab. 2).

Tab. 2. Preservation of historical components of rural church cemeteries in Szczecin. Source: the author

Components of the cemetery	The numbering of cemeteries covered by the analysis														
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
church	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-	+	+	-	+	+
chapel															
cemetery boundaries	+	+	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
layout of cemetery paths	-	-	-	+	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-
layout of sections	-	-	-	+	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-
tombstones	-	-	-	+	-	-	+	-	-	+	+	-	+	+	-
fence	+	+	-	+	+	-	-	+	+	+	+	+	+	+	-
gate	+	+	-	+	+	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-
other utility structures	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
old-growth forest	+	+	-	+	+	-	+	+	-	+	+	+	+	+	+

4.2.3. Starodrzew Old-growth forest

The condition of historical greenery in the examined objects deserves special attention. Valuable old-growth forests are present in twelve of the former rural church cemeteries in Szczecin. The dominant type is mature linden trees found in ten objects, along with chestnuts, ashes, oaks, and maples present in six cemeteries. Individual specimens of acacias, elms, yews, and sycamores, as well as common ivy on tree trunks and crowns, are also encountered. The most valuable identified specimens are two natural monuments: the St. Otto's Linden with a trunk circumference of 9 meters (cemetery No. 14) and a maple with a circumference of 340 cm (cemetery No. 15), and within cemetery No. 10, lime and oak with monument-like dimensions (trunk circumferences about 300 cm). Additionally, still discernible historic lime tree avenues can be found in cemeteries No. 4 and No. 7. The excessive spontaneous growth of vegetation, including the self-sowing of trees without regular control and maintenance, contributes to the destruction of grave structures and small cemetery architecture (e.g., cemetery No. 10 and No. 13) (Hodor, Waryś 2015).

4.2.4. The way of commemorating rural churchyards

Contemporary remnants of sepulchral art on the rural churchyards in Szczecin have not survived or have only done so to a limited extent. Several reasons contribute to this state of affairs. The primary reason is the distant cessation of the use of these cemeteries, which is also related to changes in the way these areas are utilized. Neglect and lack of care play a significant role. Equally important is the fact that these cemeteries belonged to a population of a different nationality and faith. We can learn about the former function of these churchyards from conservation documentation, as well as from available popular and scientific sources of information, such as the Encyclopedia of Western Pomerania pomeranica.pl, the Portal of Lovers of Old Szczecin "sedina.pl", and numerous

publications on the history of the city. However, the objects themselves lack any element of commemoration (Tab. 1), markings, or information about the history of the place. Only what we can see directly testifies to the former function of the site, and this is clearly visible only on objects No. 4, 7, and 10. Even Google Maps has markings, known as pins, only for these three objects and No. 13 (No. 4 *Churchyard in Szczecin-Krzekowo*; No. 7 *Golęcín Cemetery in Szczecin*; No. 10 *Old Evangelical Churchyard in Klucz*, and No. 13 *Old churchyard and the ruins of the church in Szczecin-Smierdnica*).

Currently, these areas often serve as church gardens or gathering places for the faithful, which are not completely devoid of sacred symbols. Contemporary sculptures with sacred themes, crosses, shrines, or Stations of the Cross are placed here (Pilarczyk 2011 *Weathering Sacred*). Few pre-war tombstones or their fragments have survived on the six cemeteries subjected to the study (No. 4, 7, 10, 11, 13, 14), including the Golęcín Cemetery, where burials were still conducted forty years ago.

5. CONCLUSIONS

The former cemeteries demonstrate a relatively high degree of resistance to development compared to historical gardens. This is mainly due to the specific nature of their function, symbolism, and legal regulations (Pilarczyk 2009). Furthermore, the cemetery grounds are protected by the sacredness of the church, thanks to the continued worship in the temple despite changes in denomination and the nationality of the faithful. As research on the former rural church cemeteries in Szczecin has shown, the least durable component is the compositional layout of the arrangement, completely erased in the majority of objects, as well as historical objects related to sepulchral art (gravestones, sculptures, tombs, etc.), which have been removed from most objects or have been destroyed due to human and natural activities. However, the historical boundaries of most cemeteries remain readable, often emphasized by fragments of enclosing walls or ornamental gates. The churches are still preserved in the majority of objects. The presence of historical greenery on the territory of twelve out of fifteen cemeteries subjected to analysis is also noteworthy. However, these are mostly individual specimens of old trees, although there are also natural monuments and trees of monumental dimensions. Village church cemeteries have always been an important and characteristic element of the cultural landscape, although their modern appearance and character differ significantly from the historical one due to the loss of the funeral function. It can also be assumed that similar gradual changes in the landscape will occur on those Szczecin church cemeteries analyzed where contemporary graves with tombstones and crosses are located (No. 4 and 7).

The discussed cemeteries are usually small areas, predominantly below half a hectare in size. They are present in the landscape of all districts of the city currently located on its outskirts, where the dominant function is residential. A significant portion of their area is landscaped greenery with contemporary plantings of various tree species, shrubs, and ornamental plants, including valuable old-growth trees. However, lawn surfaces clearly dominate over planting areas. Most of these objects serve as churchyard areas in the form of a church garden (Pilarczyk 2016) or "accompanying greenery," with a composition that is highly diverse but generally modest, simultaneously constituting a high greenery enclave in the city's landscape. In the face of advancing climate change, the presence of shaded areas by numerous old trees in residential areas is particularly desirable (Sallay 2023). A clear exception is No. 4, where almost the entire space around the old church in a state of ruin is paved with concrete. Neglected and overgrown cemeteries, such as No. 10 and 13, have a completely different character, where spontaneously growing greenery predominates, which is pruned and removed from time to time. Volunteers are often responsible for clearing overgrown vegetation on such cemeteries. They also frequently "discover" old tombstones, clean and reposition them. Unfortunately, it can be presumed that many of the preserved cemetery components will continue to gradually deteriorate. Examples include old cemetery walls (Fig. 16 and 17) and brick gates, often already deficient, preserved in fragments or in ruins. These objects are problematic and costly to renovate, although they are crucial for identifying the space of the former cemetery. It may be important to raise awareness of these issues among local communities, parishioners, pastors, and church authorities in general. Their landscape and symbolic value is undeniable. The fate of the few preserved old tombstones remains debatable; sometimes, even without the involvement

of a monument conservator, they are collected from the entire area into one place, creating small lapidaries. However, the decision on what to do with them should always be individually made by monument conservation authorities, whether it is better for the preservation of these objects to gather them in a lapidarium on the cemetery's premises, transfer them to another safer location, or leave them *in situ* as elements inseparably connected with the graves on which they were placed.

Fig. 16. Old cemetery wall of the churchyard in the village of Osów (5), Miodowa Street. Source: A. Pilarczyk.

Ryc. 16. Stary mur cmentarny cmentarza przykościelnego wsi Osów (5), ul. Miodowa. Źródło: A. Pilarczyk

Fig. 17. Old cemetery wall of the churchyard in the village of Klucz (10), Bielańska Street. Source: A. Pilarczyk.

Ryc. 17. Stary mur cmentarny cmentarza przykościelnego wsi Klucz (10), ul. Bielańska. Źródło: A. Pilarczyk

6. SUMMARY

With the systematic elimination of churchyards as the first to be closed, and later also cemeteries functionally unrelated to the church building, entirely new spaces emerged – the areas of former or abolished cemeteries. While the closure of these churchyards generally had a positive impact on the city's space, improving its sanitary conditions and aesthetics, and these areas were still "protected" by the sacred nature of the church itself, changes in their spaces were only a matter of time. These cemeteries functioned for many decades and centuries, leaving traces of successive epochs in their space, including a number of valuable sepulchral art monuments, most of which did not survive to this day. However, the objects that can still be found here give an impression of this diversity and changes in culture and art. It can be assumed that in almost every larger city, there are places after abolished churchyards, but the distant time of their liquidation has blurred the memory of them. Today, progressive changes in the landscape of historical cemeteries and their surroundings are still observed, consisting in the loss of characteristic features and components that distinguish them from other types of landscape. This confirms the results of research conducted by other authors, including in the Lower Silesian Voivodeship (Pawłowski 2023). The problem of identifying these places in the city's structure, social awareness, and the issue of their use still remain open and require greater attention. The presence of former rural church cemeteries had a significant impact on shaping the landscape of Szczecin. Protected in most cases from development, although of small size, they are today important elements creating the "green lungs" of the city (Petryszyn, Pilarczyk 2007). Although they constitute only 16% of all former and still functioning cemeteries in Szczecin, their importance is still extremely significant in the landscape of suburban districts, which are the main "bedrooms" of the city. Above all, their landscape values, natural importance, and cultural significance should be appreciated as these areas are crucial for the city and its residents. These places should be appropriately marked and commemorated to preserve and perpetuate in the consciousness of residents the memory of them and the functions they performed for many centuries. Former cemetery areas are still evidence of the lives of past generations, a kind of document of the city's history, possessing historical, symbolic, and sacred significance.

DAWNE WIEJSKIE CMENTARZE PRZYKOŚCIELNE W OBRĘBIE WSPÓŁCZESNEGO MIASTA SZCZECIN

1. WPROWADZENIE

Charakterystyczne cechy cmentarzy, do których należą przede wszystkim układ kompozycyjny, a także otaczająca je szczególna sfera symboliki oraz sacrum czynią je rozpoznawalnymi w krajobrazie miasta. Tereny cmentarne podobnie jak miejskie parki publiczne, stanowią ważną część krajobrazu miejskiego, zapewniając szeroką gamę usług ekosystemowych, takich jak poprawa jakości powietrza, ograniczenie tzw. „miejskiej wyspy ciepła”, a jednocześnie posiadają niezaprzeczalne walory estetyczne i rekreacyjne (Sallay i in. 2023). Postępująca ekspansja i zagęszczenie miast przyczyniają się do występowania wielu niekorzystnych zjawisk. Są to między innymi: utrata jakości i ilości terenów zielonych, spadek różnorodności biologicznej, degradacja ekosystemów i oddzielenie człowieka od przyrody, co wpływa niekorzystnie zarówno na zdrowie psychiczne, jak i fizyczne. Miejskie tereny zieleni stanowią nie tylko parki i ogrody, skwery, zieleńce czy też aleje drzew, ale również nekropolie. Zagadnienie cmentarzy, jako elementu miejskiej zielonej infrastruktury i przestrzeni rekreacyjnej pojawia się w pracach wielu autorów (Długoński i in. 2022; McClymont i in. 2021; Sallay i in., 2022; Straka i in., 2022; Nordh i in., 2018; Nordh i in. 2017).

W strukturze miasta cmentarze klasyfikuje się w różny sposób ze względu na to, że są to obiekty o różnorodnej genezie powstania, lokalizacji, wielkości oraz formie kompozycyjnej. Mogą być traktowane, jako tereny użyteczności publicznej, tereny gospodarki komunalnej i usług, jako część infrastruktury komunalnej. Odrębne podziały zaliczają cmentarze do terenów zieleni miejskiej o specjalnym przeznaczeniu w grupie terenów zieleni o ograniczonym (kontrolowanym) dostępie (Niemirski 1973), a w ujęciu ekologicznym – jako tereny biologicznie czynne. Także Ustawa o ochronie przyrody (Ustawa 2004) wskazuje cmentarze, jako rodzaj terenów zieleni obok parków, zieleńców, ogrodów działkowych, terenów sportowych itd. Według Tanasia nekropolie należą do terenów rekreacyjnych, gdzie przez rekreację rozumie się regenerację sił psychicznych dzięki kontemplacji oraz uprawianiu biernej formy wypoczynku takiej jak spacer (Tanaś 2008; Rae 2021). Z kolei, Szumański i Niemirski zaliczyli cmentarze do rodzaju podstawowych terenów zieleni i podzielili na trzy grupy: cmentarze grzebalne, cmentarze-muzea oraz cmentarze dla zwierząt. Cmentarze grzebalne dzielą się na (gatunek) cmentarze komunalne i wyznaniowe, a te z kolei na (odmiany) zamknięte i otwarte. Dodatkowo cmentarze wyznaniowe mogą być zlokalizowane przy kościele lub być obiektem samodzielnym (Niemirski, Szumański 2005). Znacznie bardziej szczegółowy podział cmentarzy zaprezentował Majdecki, który ze względu na ich rodzaj wskazał siedem podstawowych grup cmentarzy: cmentarze grzebalne, cmentarze wojenne, cmentarze symboliczne, cmentarzyska, cmentarze urnowe, cmentarze specjalne (np. zwierząt) oraz grupę cmentarzy innych. Cmentarze objęte ekshumacją, podobnie jak miejsca pozostałe po likwidacji starych cmentarzy, zostały zaklasyfikowane do grupy cmentarzy symbolicznych (Majdecki 1997).

W Szczecinie stwierdzono istnienie ponad 90 historycznych cmentarzy stanowiących bardzo zróżnicowaną wewnątrznie grupę obiektów pod względem czasu powstania, zajmowanej powierzchni, lokalizacji, stanu zachowania, czy też udziału zieleni wysokiej. Znalazły się wśród nich również dawne wiejskie cmentarze przykościelne zlokalizowane na obrzeżach miasta, w dzielnicach pełniących obecnie głównie funkcje mieszkaniowe. Dawne nekropolie rozrzucone w strukturze przestrzennej miasta oddziałują na nie, ale i same w widoczny sposób ulegają temu oddziaływaniu, a ich szczególny charakter wnosi szereg wartości nie zawsze odpowiednio wykorzystywanych czy też właściwie chronionych. Proces rozwoju i zamierania cmentarzy, a następnie ich wtórnego przystosowywania do nowych funkcji, jest naturalną konsekwencją rozwoju przestrzennego miasta. Najbardziej właściwym sposobem postępowania ze zlikwidowanymi cmentarzami wydaje się być ich zachowanie i utrzymanie w formie terenów zieleni o charakterze miejskim, czy też osiedlowym.

Celem niniejszego artykułu jest scharakteryzowanie przemian historycznych oraz współczesnego stanu zachowania dawnych wiejskich cmentarzy przykościelnych w granicach administracyjnych miasta Szczecin, wskazanie ich zachowanych walorów krajobrazowych, a także potencjału, jaki te tereny stanowią dla miasta i jego mieszkańców.

2. MATERIAŁ I METODY

W pracy zaprezentowano wyniki badań dotyczące historii i współczesnego stanu zachowania terenów, na których istniały wiejskie cmentarze przykościelne włączone na przestrzeni wieków w granice administracyjne miasta Szczecin. Omawiane obiekty stanowią piętnaście wśród ponad czterdziestu dawnych i nadal czynnych szczecińskich nekropolii. W celu przeprowadzenia badań w pierwszej kolejności zidentyfikowano i zlokalizowano dawne wiejskie cmentarze przykościelne znajdujące się obecnie na terenie miasta. Następnie zapoznano się z przemianami historycznymi nekropolii na podstawie analiz dostępnej dokumentacji archiwalnej zgromadzonej w gminnej ewidencji zabytków nieruchomości wpisanych do rejestru oraz wojewódzkiej ewidencji zabytków - karty cmentarzy (Grecki H. 1997), a także publikacjach autorstwa m. in. Frankiewicza (Frankiewicz 2003). W celu porównania stanu obecnego ze zgromadzonymi informacjami oraz uaktualnienia danych przeprowadzono wizje lokalne i wykonano inwentaryzację fotograficzną (Ryc. 1-15). Opracowany przez autorkę w 2011 r. katalog wszystkich szczecińskich cmentarzy (Pilarczyk 2011 doktorat) został w 2023 r. uaktualniony w części dotyczącej cmentarzy wiejskich. W pracy zamieszczono również opracowane zestawienie tabelaryczne współczesnych elementów znajdujących się na omawianych cmentarzach (Tab. 1) oraz zachowanych historycznych elementów (Tab. 2).

3. WIEJSKIE CMENARZE PRZYKOŚCIELNE W KRAJOBRAZIE

3.1. Uwarunkowania historyczne powstawania cmentarzy przykościelnych

Pierwsze cmentarze przykościelne w Europie zakładane były pomiędzy VI a VIII wiekiem, a w Polsce u schyłku X wieku (Tanaś 2008). Istnienie cmentarzy przykościelnych normuje w 1059 r. sobór rzymski, nadający terenom tym status pól świętych, czy też ziemi poświęconej, grożąc wyklęciem tym, którzy dopuszczali się bezczeszczenia tego miejsca. W dokumencie tym nakazywano pozostawianie w trakcie budowy kościołów ogrodzonej przestrzeni o szerokości do 60 kroków, przeznaczonej do grzebania zmarłych (Szymski, Dawidowski 2006, Zabłocka 1984). W 1512 r. synod gnieźnieński nakazywał aby w celu ochrony cmentarzy przed zwierzyną były one ogradzane murami, parkanami drewnianymi lub otaczane rowami. Od chwili powstania cmentarze przykościelne były ośrodkami życia społecznego, miejscem w pełni publicznym podobnie jak rynek czy miejsce sądownictwa. Dzięki zapisanym w treści akt synodów zakazom możemy dowiedzieć się o sposobach użytkowania cmentarzy przez ludność, takich jak wypas bydła i trzody na cmentarzach (synod wrocławski z 1568 r.), suszenie pościeli i mycie naczyń (synod warmiński z 1620 r.), organizowanie na ich terenie targów i jarmarków, użytkowanie jako trakt przejazdowy (synod kijowski z 1762 r.). Na średniowiecznych cmentarzach dominowały groby zbiorowe, zazwyczaj oznaczone jednym dużym krzyżem (Tanaś 2008). Z przyczyn praktycznych tereny cmentarzy przykościelnych zazwyczaj były niezadrzewione. Po ich przepełnieniu, najczęściej co kilkanaście lat, następowała ekshumacja. W ten sposób niewielkie cmentarze przykościelne, czasem jeszcze o średniowiecznej metryce, użytkowane niejednokrotnie aż do XVIII wieku, a niektóre nawet jeszcze w XIX i XX wieku (Zabłocka 1984; Burak, Okólska 2007; Sobczak 2003). Pod koniec XVIII w. lekarze a także władze świeckie powtórnie skrytykowały pochówki w kościołach i na cmentarzach przykościelnych, tłumacząc, że mogą one stanowić zagrożenie i źródło wybuchu zarazy. Stopniowa sekularyzacja miejsca pochówków, a także względy sanitarne, doprowadziły do całkowitej reformy regulacji prawnych dotyczących grzebania zmarłych. Jako pierwszy rozporządzenie zakazujące grzebania zmarłych na cmentarzach przykościelnych wydał car Rosji Piotr I w swoim edyktie z 1722 r., a w 1765 r. wydano w Paryżu uchwałę, zakazującą dalszego grzebania ludności w mieście (Ariès 1992). Efektem takich decyzji było powstanie do połowy XIX w. dużej liczby lokalizowanych poza granicami miast nowych cmentarzy komunalnych. W obrębie wsi procesy te były spowolnione, dlatego też można do dziś spotkać tu cmentarze przykościelne.

3.2. Wiejskie cmentarze przykościelne na terenie Szczecina

Analizy dostępnej dokumentacji konserwatorskiej oraz publikacji wykazały, że na terenie miasta Szczecin znajduje się obecnie około 92 cmentarzy, jednak ze względu na braki materiałów źródłowych nie można wykluczyć, że historycznie było ich więcej (Frankiewicz 2003). Wśród wszystkich

cmentarzy szczecińskich wyróżniono 26 nekropolii przykościelnych, 47 ewangelickich, a także przyklasztorne, przyszpitalne, wojskowe, żydowskie, francuskie i inne.

Szczególnie trudna jest analiza historii cmentarzy dawnych podmiejskich wsi i osad, będących współcześnie osiedlami Szczecina, gdyż źródła historyczne dostarczające wiedzę na ich temat są dużo skromniejsze w porównaniu do materiałów dotyczących cmentarzy z najstarszych centralnych części miasta. W 1243 r. Szczecin otrzymał prawa miejskie. W chwili nadania aktu lokacyjnego struktura przestrzenna osiedla była już dobrze wykształcona, dlatego przyjęto i utrzymano istniejący układ przestrzenny. W otoczeniu Szczecina, tak na prawym jak i lewym brzegu Odry, znajdowało się wiele osad wiejskich, które stanowiły rolnicze zaplecze miasta. Na lewobrzeżu ważniejsze osady wiejskie to: Krzekowo, Gumieńce, Pomorzany, Osów, Głębokie, Pilchowo, Warszewo, Gołęcino, Skolwin, Stołczyn. Na prawobrzeżu koncentrowały się one wzdłuż dróg prowadzących do Gryfina, Stargardu i Goleniowa, były to między innymi wsie: Dąbie, Klęskowo, Płonia, Śmierdnica, Jezierzycze, Wielgowo. Niektóre z tych osad powstały już w X wieku. Na przełomie XII i XIII w. osady były nadawane przez księżęta kościołom i klasztorom znajdującym się w Szczecinie i w innych miejscowościach. Z czasem wznoszono tu kościoły, a przy nich zakładano cmentarze przykościelne. Charakterystyczne jest to, że w swojej strukturze przestrzennej wsie podmiejskie przetrwały do czasów współczesnych prawie niezmienione, stanowiąc dziś część miasta (Białecki 1992).

W XIII i XIV w. dzięki lokacji oraz poprzez nabywanie Szczecin zyskuje kolejne posiadłości ziemskie, w tym m.in.: wieś Pomorzany (1253 r.), wyspy Międzyodrza i jezioro Dąbie (1307), oba Wiki (1319), miasto Police (1321), Niemierzyn i Smolecin (1332), Lubczynę, Podjuchy, Mścięcino (1338) a od XIII w. szczecińscy cystersi uzyskali okoliczne Grabowo, Drzetowo i Gołęcino. Te dawne wsie stanowią współczesne osiedla Szczecina (Białecki 1992).

Intensywny rozwój Szczecina, wzrost liczby mieszkańców oraz pogarszająca się sytuacja sanitarna miasta, nasiliły problem braku miejsc do pochówków. Próbą rozwiązania sytuacji jest wydany w 1773 r. przez Fryderyka II króla Prus reskrypt (później jeszcze kilkakrotnie ponawiany), zakazujący grzebania zmarłych w kościołach i na cmentarzach w obrębie murów miejskich (intra muros). Wynikiem takich decyzji była konieczność organizowania nowych cmentarzy poza miastem, a także likwidacja starych cmentarzy znajdujących się w granicach Szczecina. Pomimo nowych regulacji prawnych, dotyczących zasad pochówków, nadal korzystano z cmentarzy przykościelnych, które zamknięto dopiero na przełomie XVIII i XIX wieku. Znacznie dłużej czynne były cmentarze przykościelne podmiejskich osiedli. Niektóre z nich użytkowane były jeszcze w I połowie XX w., a nieliczne nawet po II wojnie światowej. Przykładowo cmentarz przykościelny we wsi Płonia (nr 15) użytkowany jeszcze w latach 20. XX w., cmentarz przykościelny wsi Klęskowo (nr 13) czynny był prawdopodobnie do lat 30. XX w., a na cmentarzu przykościelnym dawnej wsi Krzekowo przy ul. Szerokiej (nr 6) do 1958 r. grzebano polskich osadników. Niektóre szczecińskie cmentarze zamknięte pod koniec XIX w. i na początku XX w. są stopniowo likwidowane i przekształcane w parki miejskie, a w przypadku cmentarzy przykościelnych zaczynają pełnić rolę ogrodu.

W 1939 r. rząd pruski podjął uchwałę o utworzeniu tzw. Wielkiego Szczecina Großstadt Stettin. Poprzez włączenie w granice miasta kolejnych osiedli, wiosek i miasteczek Szczecin osiągnął łączną powierzchnię 460 km² (współcześnie miasto zajmuje 300 km²). Włączono wszystkie wsie i osiedla zlokalizowane wzdłuż rzeki Odry: Żelechowa, Glinki, Stołczyn, Skolwin; osiedla zachodnie: Głębokie, Bezrzecze, Krzekowo, Mierzyn, Pilchowo, Wołczkowo; południowe: Pomorzany, Gumieńce, Kurów, Ustowo, Karwowo, Będargowo, Siadło Górne i Dolne oraz znajdujące się na prawobrzeżu osiedla od Dąbia aż do Kluczewka – dawnej wsi Frauenhof (Białecki 1992).

Od zakończenia wojny cmentarze niemieckie w Szczecinie popadały w ruinę i ulegały dewastacji. Z czasem wydane zostały odpowiednie zarządzenia, na mocy których wiele niemieckich cmentarzy zostało zlikwidowanych, a teren zniwelowany. Dla tych, które znajdowały się w centrum Szczecina oraz w częściach miasta gęściej zabudowanych i zamieszkałych wcześniej podjęto akcję ich likwidacji i zagospodarowywania terenów pocmentarnych na parki i zieleńce. Cmentarze zlokalizowane na obrzeżach miasta zazwyczaj przekształcano w późniejszym czasie. Na przeważającej części starych cmentarzy, na których po wojnie organizowano tereny zieleni, do dziś prawie nie zachowały się pozostałości starych nagrobków i innych obiektów cmentarnych. W okresie powojennym, tysiące nagrobków było usuwanych z niemieckich mogił (Słomiński 2005), a te które pozostały

niszczały. Obecny stan historycznych cmentarzy w Szczecinie jest bardzo zróżnicowany. Różny jest też sposób ich użytkowania i zachowane wartości kulturowe i przyrodnicze.

4. WYNIKI BADAŃ

4.1. Uwarunkowania historyczne

4.1.1. Lokalizacja

Spośród piętnastu dawnych wiejskich cmentarzy przykościelnych dziewięć jest zlokalizowanych na lewobrzeżu Szczecina, a sześć na prawobrzeżu (Map. 1). Miasto rozwijało się przez stulecia we wszystkich kierunkach, stąd współcześnie możemy odnaleźć pozostałości wiejskich cmentarzy w zasadzie w każdej z dzielnic położonych na obrzeżach miasta. Widoczne są jednak pewne różnice w lokalizacji tych nekropolii na lewym i prawym brzegu rzeki Odry. Zdecydowana większość nekropolii na lewobrzeżu jest położona na obrzeżach miasta, ale również i samych dzielnic. Z kolei, połowa cmentarzy wiejskich na prawobrzeżu leży obecnie niemalże w sercu dzielnic: Zdroje (nr 15), Bukowe (nr 12) oraz Podjuchy (nr 11).

4.1.2. Powierzchnia

Wiejskie cmentarze przykościelne ze względu na specyficzną lokalizację pomiędzy zabudową wsi były z reguły niewielkie. Powierzchnia obiektów poddanych analizie waha się od 0,13 do 0,51 ha, a jedyny wyjątek stanowi cmentarz nr 7 w dzielnicy Gołęcino o wielkości 2,8 ha. W zdecydowanej większości ich powierzchnia jest mniejsza niż 0,5 ha, najliczniejsze są cmentarze od 0,2 do 0,4 ha. Najmniejsze o powierzchni nieco ponad 1000 m² to cmentarze nr 4, 5 i 11 (Ryc. 1-15). Największy cmentarz nr 7 został powiększony w latach 20. XX w. do obecnej wielkości i zamknięto go dopiero w 1980 r.

4.1.3. Okres funkcjonowania

Analizowane cmentarze przykościelne powstawały przeważnie wraz z budową pierwszej świątyni dla danej wsi i choć dokładny czas powstania w większości nie jest dziś możliwy do ustalenia to miało to miejsce głównie w okresie średniowiecza od XIII do XV w., najliczniej w XIII w. (są to między innymi cmentarz nr 2, 4, 5, 6). Dwa cmentarze powstały prawdopodobnie w XVI w. (nr 8 i 9). Można też założyć, że najpóźniej powstał cmentarz przykościelny dla wsi Zdroje (Finkenwalde) w XVIII lub XIX w., gdyż jako samodzielna wieś założone zostały w 1750 roku. Różny jest okres funkcjonowania nekropolii. Najkrócej działał założony najpóźniej obiekt nr 7, z kolei najdłużej, ponad sześć stuleci dokonywano pochówków na pięciu cmentarzach: nr 4, 5, 6, 7, 13 i 15. W związku z opisanymi wcześniej zmianami przepisów cmentarze położone w obrębie miasta i wsi były masowo wygaszane w XIX i XX w. – niemal wszystkie omawiane cmentarze zamknięto w tym okresie. Ponadto wraz z rozwojem wsi na ich obrzeżach zakładane były nowe cmentarze, na których często stawiano kaplicę. Prawdopodobnie najwcześniej, bo w XVII w. został zlikwidowany cmentarz przykościelny w Świerszczewie nr 3. Zaledwie dwie nekropolie przykościelne spośród analizowanych funkcjonowały jeszcze po II wojnie światowej – do 1958 r. prowadzono pochówki w dzielnicy Krzekowo (nr 4), a do lat 70. XX w. w dzielnicy Gołęcino (nr 7).

4.2. Stan obecny

Obecny stan zagospodarowania dawnych wiejskich cmentarzy przykościelnych prezentują poniższe fotografie (Ryc. 1-15) a także Tab. 1, w której zawarto informację o obecności na terenie omawianych cmentarzy współczesnych obiektów i budynków. Są to: współczesne mogiły; krzyż misyjny; figura świętego, grota itp.; tablica pamiątkowa; nawierzchnie; ławka; stojak na rowery; donice na kwiaty; tablica informacyjna; współczesne nasadzenia ozdobne; spontaniczna zieleń; dobudówka kościoła np. dobudowana zakrystia; nowy budynek kościoła; nowy budynek np. dom parafialny,

4.2.1. Funkcja

Na podstawie przeprowadzonych analiz i wizji terenowych stwierdzono, że obecnie większość dawnych wiejskich cmentarzy z terenu Szczecina nadal pełni funkcję terenów przykościelnych – dotyczy to dwunastu spośród piętnastu obiektów. Zróżnicowany jest jednak ich stan zachowania oraz obecny sposób zagospodarowania. W większości są to tereny znacznie przekształcone, uzupełnione o nowe obiekty kubaturowe, np. budynki plebanii, utwardzone place oraz współczesne elementy małej architektury, jak: kapliczki, krzyże, ławki, itp. Dwie dawne nekropolie uległy degradacji – obie położone na Prawobrzeżu (nr 10 i 13). Są to tereny nieużytkowane, nieurządzone zarosnięte spontanicznie rozrastającym się samosiewem, jednak nadal o czytelnych granicach i nielicznych zachowanych elementach, takich jak: fragmenty nagrobków, obrzeży kwater, fundamentów murów oraz starodrzewu. W przypadku obu obiektów nr 10 w Kluczu i nr 13 Śmierdnica kościoły nie zachowały się, uszkodzone w trakcie II wojny światowej, został rozebrany po jej zakończeniu (Łuczak 2012). Teren cmentarza na osiedlu Świerczewo (nr 3) został zabudowany – obecnie brak jest jego jakichkolwiek śladów. Natomiast bardzo dobrze zachował się nieczynny już cmentarz ze współczesnymi grobami na Gołędzinie (nr 7), funkcjonujący jeszcze przez 35 lat od zakończenia II wojny światowej, który jest nadal odwiedzany.

4.2.2. Stan zachowania poszczególnych komponentów historycznych cmentarzy

Prawie wszystkie badane obiekty mają nadal czytelne granice, nieznany jest ich przebieg jedynie w przypadku wspomnianego wyżej cmentarza nr 3, którego teren został całkowicie zabudowany w okresie powojennym. Obok granic, kolejnym najbardziej trwałym komponentem historycznym pozostają kościoły, które zachowały się na trzynastu analizowanych nekropoliach. W grupie najtrwalszych elementów znalazły się również historyczne ogrodzenia oraz starodrzew. Fragmenty oryginalnych murów ogrodzeniowych, bądź ich fundamenty, niekiedy pozostałości bram możemy dziś odnaleźć na terenie jedenastu cmentarzy przykościelnych, a cenny starodrzew zachował się w dwunastu obiektach. Nieliczne przedwojenne nagrobki lub ich fragmenty są nadal obecne na sześciu cmentarzach. Niestety, dawne nekropolie zupełnie zatraciły swój charakterystyczny układ kompozycyjny. Zarówno dawny układ dróg cmentarnych, jak i układ kwater są już całkowicie nieczytelne w przypadku zdecydowanej większości obiektów poddanych analizie. Dawną kompozycję dróg możemy nadal odczytać jedynie na dwóch cmentarzach (nr 4 i 7), a historyczny układ kwater pozostał częściowo widoczny tylko na cmentarzu na osiedlu Krzekowo-Bezrzecze (nr 4) (Tab. 2.).

Tab. 2. Zachowanie historycznych elementów składowych wiejskich cmentarzy przykościelnych w Szczecinie. Źródło: autor

Składowe cmentarza	Numeracja cmentarzy objętych analizą														
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
kościół	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-	+	+	-	+	+
kaplica															
granice cmentarza	+	+	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
układ dróg cmentarnych	-	-	-	+	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-
układ kwater	-	-	-	+	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-
nagrobki	-	-	-	+	-	-	+	-	-	+	+	-	+	+	-
ogrodzenie	+	+	-	+	+	-	-	+	+	+	+	+	+	+	-
brama	+	+	-	+	+	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-
inne obiekty użytkowe	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
starodrzew	+	+	-	+	+	-	+	+	-	+	+	+	+	+	+

4.2.3. Starodrzew

Na szczególną uwagę zasługuje stan zachowania historycznej zieleni w badanych obiektach. Cenny starodrzew jest obecny na terenie dwunastu dawnych wiejskich cmentarzy przykościelnych w Szczecinie. Dominującym rodzajem są wiekowe lipy występujące w dziesięciu obiektach oraz kasztanowce, jesiony, dęby i klony obecne na terenie sześciu cmentarzy. Spotykamy również pojedyncze okazy akacji, wiązów, cisów i jaworów oraz występujący na pniach i koronach drzew bluszcz pospolity. Najcenniejsze zidentyfikowane okazy to dwa pomniki przyrody: Lipa św. Ottona o obwodzie pnia 9 m (cmentarz nr 14) i klon o obwodzie 340 cm (cmentarz nr 15) oraz na terenie cmentarza nr 10 lipy i dąb o wymiarach pomnikowych (obwody pni około 300 cm). Ponadto wciąż czytelne zabytkowe aleje lipowe odnajdziemy na cmentarzach nr 4 i nr 7. Zbyt intensywny spontaniczny rozwój zieleni, w tym samosiewu drzew bez regularnego jej ograniczania i pielęgnacji przyczynia się niszczenia obiektów nagrobnych i małej architektury cmentarzy (np. cmentarz nr 10 i 13) (Hodor, Waryś 2015).

4.2.4. Sposób upamiętnienia wiejskich cmentarzy przykościelnych

Współcześnie na terenach dawnych cmentarzy przykościelnych w Szczecinie pozostałości sztuki sepulkralnej nie zachowały wcale się lub w niewielkim stopniu. Przyczyn tego stanu rzeczy jest kilka. Podstawowym powodem jest odległy już czas zaprzestania użytkowania tych cmentarzy, co wiąże się również ze zmianami w sposobie ich użytkowania tych terenów. Zaniedbanie, brak opieki. Nie mniej ważny jest fakt przynależności tych cmentarzy do ludności innej narodowości i wyznania. O dawnej funkcji placów przykościelnych możemy dowiedzieć się z dokumentacji konserwatorskiej, ale również w dostępnych popularnych i naukowych źródłach informacji można znaleźć treści dotyczące historii tych miejsc. Do źródeł internetowych należy między innymi takie jak: Encyklopedia Pomorza Zachodniego pomeranica.pl, Portal Miłośników Dawnego Szczecina sedina.pl. Liczne publikacje dotyczące historii miasta również nie pomijają informacji o tych cmentarzach. Jednakże same obiekty nie posiadają żadnego elementu upamiętniającego (Tab. 1), oznaczenia, czy informacji o historii miejsca, a jedynie to co możemy zobaczyć naocznie daje świadectwo dawnej funkcji miejsca – wyraźnie widać to jedynie na obiektach nr 4, 7 i 10. Również mapy Google posiada oznaczenia tzw. pinezki, tylko dla wymienionych trzech obiektów oraz dla nr 13 (nr 4 *Cmentarz przykościelny Szczecin-Krzekowo*; nr 7 *Cmentarz Gołęciński w Szczecinie*; nr 10 *Dawny cmentarz ewangelicki w Kluczu* oraz nr 13 *Dawny cmentarz przykościelny i ruiny kościoła Szczecin-Śmierdnica*). Obecnie, tereny te pełnią często funkcję ogródków przykościelnych, placów służących gromadzeniu się wiernych, które nie są zupełnie pozbawione symboli sacrum. Ustawiane są tutaj współczesne rzeźby o tematyce sakralnej, krzyże, kapliczki czy też stacje drogi krzyżowej (Pilarczyk 2011 Wietrzenie sacrum). Nieliczne przedwojenne nagrobki lub ich fragmenty zachowały się na terenie sześciu cmentarzy poddanych badaniom nr 4, 7, 10 11, 13, 14¹, w tym na cmentarzu na Gołębiniu, na którym pochówki były prowadzone jeszcze czterdzieści lat temu.

5. WNIOSKI

Dawne cmentarze wykazują dość znaczny stopień odporności na zabudowę w porównaniu z historycznymi ogrodami, co związane jest głównie ze specyfiką ich funkcji, symboliką, a także regulacjami prawnymi (Pilarczyk 2009). Tym bardziej teren cmentarza przykościelnego chroniony jest nijako przez sacrum kościoła, dzięki dalszemu kultywowaniu świątyni pomimo zmiany wyznania i narodowości wiernych. Jak wykazały badania dawnych wiejskich cmentarzy przykościelnych przeprowadzone w Szczecinie, najmniej trwałym komponentem okazał się układ kompozycyjny założenia – zupełnie zatarty w zdecydowanej większości obiektów oraz historyczne obiekty związane ze sztuką sepulkralną (nagrobki, rzeźby, grobowce, itp.), które zostały z większości obiektów usunięte, lub uległy destrukcji wskutek działań człowieka oraz przyrody. Nadal czytelne pozostały jednak historyczne granice większości cmentarzy, często podkreślone fragmentami murów ogrodzeniowych lub też ozdobnych bram. Na obszarze zdecydowanej większości obiektów zachowane są również kościoły. Na uwagę zasługuje także obecność historycznej zieleni na terenie dwunastu

¹ Zachowana tylko jedna płyta z 1575 r. w kościele.

spośród piętnastu nekropolii poddanych analizie. Zauważyć należy jednak, że są to raczej pojedyncze okazy wiekowych drzew, chociaż mamy tu również pomniki przyrody oraz drzewa o rozmiarach pomnikowych. Wiejskie cmentarze przykościelne zawsze stanowiły ważny i charakterystyczny element krajobrazu kulturowego, chociaż ich współczesny wygląd i charakter znacząco się różni od historycznego wskutek utraty funkcji funeralnej. Można również założyć, że tożsame stopniowe zmiany krajobrazu będą zachodzić, również na tych spośród analizowanych szczecińskich cmentarzy przykościelnych, na których znajdują się współczesne mogiły wraz z nagrobkami i krzyżami (nr 4 i 7).

Omawiane cmentarze to tereny z reguły niewielkie w zdecydowanej przewadze o powierzchni poniżej pół hektara. Są obecne w krajobrazie wszystkich dzielnic miasta położonych współcześnie na jego obrzeżach, w których dominuje funkcja mieszkaniowa. Znaczny udział ich powierzchni to teren zieleni urządzonej ze współczesnymi nasadzeniami z różnych gatunków drzew, krzewów i roślin ozdobnych z zachowanymi okazami cennego starodrzewu. Zdecydowanie dominują jednak powierzchnie trawnika nad powierzchnią nasadzeń. Większość z tych obiektów pełni funkcję terenu przykościelnego w rodzaju ogrodu przykościelnego (Pilarczyk 2016) lub "zieleni towarzyszącej", których kompozycja jest mocno zróżnicowana, ale na ogół dość skromna, stanowiąc jednocześnie enklawę zieleni wysokiej w krajobrazie miasta. W obliczu postępujących zmian klimatycznych obecność terenów zacienionych przez liczny starodrzew na obszarze osiedli mieszkaniowych jest szczególnie pożądana (Sallay 2023). Wyraźnym wyjątkiem jest nr 4, gdzie niemal cała przestrzeń wokół starego kościoła w stanie ruiny jest wybetonowana. Zupełnie inny charakter mają zaniedbane zarastające cmentarza nr 10 i 13, gdzie dominuje zieleń rosnąca spontanicznie, która co jakiś czas jest przycinana i usuwana. Najczęściej na tego typu cmentarzach oczyszczaniem z wybujałej zieleni i sprzątaniami zajmują się wolontariusze. Często to również oni "odkrywają" stare nagrobki, które oczyszczają je i na nowo i ustawiają. Niestety można przypuszczać, że wiele z zachowanych komponentów cmentarnych nadal będzie stopniowo niszczyć. Przykładałem mogą być stare mury cmentarne (Ryc. 16 i 17) i murowane bramy, często już obecnie wybrukowane, zachowane we fragmentach lub w ruinie. Są to obiekty kłopotliwe i kosztowne w renowacji, chociaż mają tak wielkie znaczenie dla identyfikacji przestrzeni dawnego cmentarza. Być może ważne jest uświadomienie tych spraw społecznościom lokalnym, parafialnym, proboszczom i ogólnie władzom Kościelnym. Niezaprzeczalny jest ich walor krajobrazowy i symboliczny. Dyskusyjne wciąż pozostaje co należy robić z niewielką liczbą zachowanych starych nagrobków, niekiedy bowiem nawet bez udziału konserwatora zabytków są one gromadzone z całego terenu w jedno miejsce tworząc małe lapidaria. Zawsze jednak powinna być to indywidualnie podjęta decyzja przez władze konserwatorskie, czy lepiej dla przetrwania tych obiektów, aby zgromadzić je w lapidarium na terenie danego cmentarza, czy przenieść w inne bezpieczniejsze np. do istniejącego już lapidarium, czy też pozostawić *in situ*, jako elementy nierozdzielnie związane z mogiłami, na których je ustawiono. 6. Podsumowanie Summary

Wraz z systematyczną likwidacją cmentarzy przykościelnych jako pierwszych, a potem także cmentarzy niezwiązanych funkcjonalnie z budynkiem kościoła, powstały zupełnie nowe przestrzenie – tereny byłych czy też zlikwidowanych cmentarzy. Wprawdzie w wypadku cmentarzy przykościelnych ich zamknięcie wpłynęło zazwyczaj pozytywnie na przestrzeń miasta, poprawiając jego warunki sanitarne i estetykę, a tereny te były nadal „chronione” poprzez sacrum samego kościoła, jednak zmiany zachodzące w ich przestrzeniach były jedynie kwestią czasu. Cmentarze te funkcjonowały wiele dziesiątek i setek lat, co w ich przestrzeni pozostawiało ślady kolejnych epok, w tym także pewną liczbę cennych zabytków sztuki sepulkralnej, które w większości nie przetrwały do dnia dzisiejszego. Obiekty, które dziś jeszcze można tu odnaleźć dają jednak wyobrażenie tej różnorodności i zmian w kulturze i sztuce. Można przypuszczać, że niemal w każdym większym mieście znajdują się miejsca po zlikwidowanych cmentarzach przykościelnych, lecz odległy czas ich likwidacji zatępił o nich pamięć. Współcześnie nadal obserwuje się postępujące zmiany w krajobrazie historycznych cmentarzy i w ich otoczeniu, polegające na utracie charakterystycznych cech i komponentów wyróżniających je spośród innych typów krajobrazu. Potwierdza to wyniki badań prowadzone również przez innych autorów m.in. w województwie dolnośląskim (Pawłowski 2023), Problem identyfikacji tych miejsc w strukturze miasta, świadomości społecznej oraz kwestia ich użytkowania wciąż pozostają otwarte i wymagają większej uwagi. Obecność dawnych wiejskich

cmentarzy przykościelnych wywarła istotny wpływ na kształtowanie się krajobrazu Szczecina. Chronione w większości przypadków przed zabudowaniem, choć niewielkich powierzchni, stanowią dzisiaj ważne elementy tworzące „zielone płuca” miasta (Petryszyn, Pilarczyk 2007). Mimo że stanowią zaledwie 16% wśród wszystkich dawnych, jak również tych nadal funkcjonujących nekropolii szczecińskich, to ich znaczenie jest wciąż niezwykle istotne w krajobrazie podmiejskich dzielnic, będących głównymi „sypialniami” miasta. Należy docenić przede wszystkim ich walory krajobrazowe, znaczenie przyrodnicze oraz wartość kulturową, jakie te tereny stanowią dla miasta i jego mieszkańców. Miejsca te powinny być odpowiednio oznaczone i upamiętnione, aby zachować i utrwać w świadomości mieszkańców pamięć o nich i funkcje, jakie pełniły przez wiele stuleci. Dawne tereny cmentarne są nadal świadectwem życia minionych pokoleń, swoistym dokumentem dziejów miasta, posiadającym znaczenie historyczne, symboliczne i sakralne.

BIBLIOGRAPHY

- Ariès, P. (1992) *Człowiek i śmierć*. Warszawa: PIW, ISBN 83-06-02240-8.
- Białecki, T., (1992) *Historia Szczecina. Zarys dziejów miasta od czasów najdawniejszych do 1980 r.* Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, ISBN 8304028492.
- Burak, M., Okólska, H. (2007) *Cmentarze dawnego Wrocławia*. Wrocław: Via Nova, ISBN 978-83-60544-21-1.
- Długoński, A., Dushkova, D., Haase, D. (2022) 'Urban Cemeteries — Places of Multiple Diversity and Challenges. A Case Study from Łódź (Poland) and Leipzig (Germany)', *Land*, 11(5), 677, <https://doi.org/10.3390/land11050677>.
- Frankiewicz, B., (2003) *Szczecińskie Cmentarze - Stettiner Friedhöfe*. Szczecin: Towarzystwo Przyjaciół Szczecina, ISBN 83-919174-0-1.
- Grecki, H., (1996) *Cmentarze Szczecina - karty cmentarzy wykonane na zlecenie Biura Dokumentacji Zabytków i Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Szczecinie*, maszynopis WUOZ w Szczecinie.
- Łuczak, M., (2012) hasło: 'Kościół w Kluczu'. *Encyklopedia Pomorza Zachodniego - pomeranica.pl* https://pomeranica.pl/wiki/Ko%C5%9Bci%C3%B3%C5%82_w_Kluczu (Accessed: 07-10-2023).
- Łuczak, M., (2012) hasło: 'Nikolaikirche (Mühlenbeck)', *Encyklopedia Pomorza Zachodniego - pomeranica.pl* [https://pomeranica.pl/wiki/Nikolaikirche_\(M%C3%BChlenbeck\)](https://pomeranica.pl/wiki/Nikolaikirche_(M%C3%BChlenbeck)), (Accessed: 07-10-2023).
- McClymont, K., Sinnett, D. (2021) 'Planning Cemeteries: Their Potential Contribution to Green Infrastructure and Ecosystem Services'. *Frontiers in Sustainable Cities*, 3, 789925. Sec. Urban Greening Volume 3 - 2021, <https://doi.org/10.3389/frsc.2021.789925>.
- Niemirski, W., (red.) (1973) *Kształtowanie terenów zieleni*. Warszawa: Arkady.
- Pawłowski, K., Krzemińska, A., Zaręba, A., Dzikowska, A., (2023) 'Zanikający krajobraz wiejskich przykościelnych cmentarzy w powiecie kłodzkim', *Studia Periegetica*, 2(42)/2023. Poznań: ISSN 2658-1736.
- Petryszyn, H., Pilarczyk, A. (2007) 'Wielokulturowość Szczecina w spuściźnie cmentarnej a zagadnienia współczesne'. *Teka komisji architektury, urbanistyki i studiów krajobrazowych* Polska Akademia Nauk Oddział w Lublinie, Tom 3. Lublin: Wydawnictwo AK w Lublinie, ISSN 1895-3980.
- Pilarczyk, A. (2009) 'Rekreacja w parkach i zieleńcach na terenach pocmentarnych w Szczecinie'. *Nauka Przyroda Technologie*. Tom 3, Zeszyt 1 #26. Poznań: Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczego w Poznaniu, ISSN 1897-7820.
- Pilarczyk, A. (2011) *Cmentarze i tereny pocmentarne w krajobrazie Szczecina jako potencjał kulturowo-przyrodniczy miasta*, maszynopis, praca doktorska, promotor prof. dr hab. inż. arch. Adam Maria Szymiski, obroniona 2012 Wydział Architektury, Politechnika Krakowska im. Tadeusza Kościuszki.
- Pilarczyk, A. (2011) 'Wietrzenie sacrum. Proces przechodzenia przestrzeni dawnych cmentarzy od sfery sacrum do sfery profanum'. *Miasto i sacrum* (red.) Kowalewski, M., Królikowska, A. M., Kraków: Wydawnictwo Nomos, ISBN 978-83-7688-068-6.
- Pilarczyk, A. (2016) 'Walory przyrodnicze i krajobrazowe historycznych cmentarzy i parków pocmentarnych w Szczecinie'. *Badania i Rozwój Młodych Naukowców w Polsce. Architektura w historii* [monografia]. Poznań, Wydawnictwo Młodzi Naukowcy, ISBN 978-83-65362-13-1.
- Rae, R. (2021). Cemeteries as public urban green space: Management, funding and form. *Urban Forestry & Urban Greening*, 61, 127078. <https://doi.org/10.1016/j.ufug.2021.127078>.

- Szumański, M., Niemirski, A. (2005) 'Projekt klasyfikacji obiektów terenów zieleni'. W: R. Giedych, M. Szumański (red.), *Tereny zieleni jako przedmiot planowania miejscowego (wybór tekstów)*. Warszawa: Wydawnictwo SGGW, ISBN 83-7244-687-3.
- Szymiski, A. M., Dawidowski, R. (2006). *Architektura krajobrazu*. t. 1. Szczecin: Wydawnictwo Walkowska, ISBN 83-918558-6-4.
- Majdecki, L. (1997) 'Ochrona i kształtowanie cmentarzy', *Cmentarz Centralny Szczecina, historia - teraźniejszość - przyszłość*, (red). Stachak, A., Zakład Dendrologii i Kształtowania Terenów Zieleni AR w Szczecinie, Konferencja 1 lipca 1997. Szczecin: Dział Poligrafii Akademii Rolniczej w Szczecinie.
- Nordh, H., Evensen, K.H. (2018) 'Qualities and functions ascribed to urban cemeteries across the capital cities of Scandinavia', *Urban Forestry & Urban Greening* Volume 33, June 2018, <https://doi.org/10.1016/j.ufug.2018.01.026>.
- Nordh, H., Evensen, K.H., Skår, M. (2017) 'A peaceful place in the city - A qualitative study of restorative components of the cemetery', *Landscape and Urban Planning* Vol. 167, <https://doi.org/10.1016/j.landurbplan.2017.06.004>.
- Sallay, Á., Mikházi, Z., Geccséné Tar, I., Takács, K. (2022) 'Cemeteries as a Part of Green Infrastructure and Tourism', *Sustainability* 14(5), 2918, <https://doi.org/10.3390/su14052918>.
- Sallay, Á., Tar, I.G., Mikházi, Z., Takács, K., Furlan, C., Krippner, U. (2023) 'The Role of Urban Cemeteries in Ecosystem Services and Habitat Protection', *Plants* 12(6), 1269, <https://doi.org/10.3390/plants12061269>.
- Słomiński, M. (red.) (2005) *Cmentarz Centralny w Szczecinie. Ogromny park pochował umarłych...*. Szczecin: Kadruk, ISBN 83-89341-27-1.
- Sobczak, A. (2003) *Poradnik cmentarny: kościelne i cywilne normy prawne o cmentarzach i chowaniu zmarłych, wraz z orzecznictwem*. Gniezno: Gaudentinum, ISBN: 8389270048.
- Straka, T.M., Mischo, M., Petrick, K.J.S., Kowarik, I. (2022) 'Urban Cemeteries as Shared Habitats for People and Nature: Reasons for Visit, Comforting Experiences of Nature, and Preferences for Cultural and Natural Features', *Land*, 11(8), 1237, <https://doi.org/10.3390/land11081237>.
- Tanaś, S. (2008) *Przestrzeń turystyczna cmentarzy. Wstęp do tanatoturystyki*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, ISBN: 978-83-7525-193-7.
- Ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody (Dz. U. z 2004 r. Nr 92, poz. 880 z późn. zm.).
- Waryś, E., Hodor, K., (2015). 'Contemporary threats to historic cemetery objects', *Technical Transactions*, Y. 112, iss. 5-A, Kraków, Wydawnictwo PK.
- Zabłocka, A. (1984) 'Cmentarze'. *Spotkania z zabytkami* nr 2/1984. Lublin: Krajowa Agencja Wydawnicza, ISSN 0137-222X.

AUTHOR'S NOTE

A graduate of West Pomeranian University of Technology in Szczecin, Poland Faculty of Environmental Management and Agriculture, Department of Landscape Architecture. She obtained her doctorate in 2012 from the Faculty of Architecture at the Cracow University of Technology. Currently, she works as an assistant professor at the Department of Landscape Architecture at the West Pomeranian University of Technology in Szczecin. Her research interests include the cultural and natural values of historical and contemporary green areas, transformations of cultural landscapes, and the history and revitalization of gardens, cemeteries, and post-cemetery areas.

O AUTORZE

Absolwentka kierunku Architektura Krajobrazu WKŚiR AR w Szczecinie. Doktorat w 2012 na Wydziale Architektury Politechniki Krakowskiej. Adiunkt w Katedrze Architektury Krajobrazu na WKŚiR ZUT w Szczecinie. Zainteresowania naukowe: walory kulturowe i przyrodnicze historycznych oraz współczesnych terenów zieleni, przemiany krajobrazu kulturowego, historia i rewaloryzacja ogrodów, cmentarzy i terenów pocmentarnych.

Contact | Kontakt: aleksandra.pilarczyk@zut.edu.pl